

УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ
ОБЛАСНОЇ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСНА УНІВЕРСАЛЬНА НАУКОВА
БІБЛІОТЕКА ім. Ф. ПОТУШНЯКА

ЗАКАРПАТСЬКА ФРАНКІАНА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ,
ЕСЕ, ХУДОЖНІХ ТВОРІВ,
БІБЛІОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Ужгород, 2016

ББК 83.3(4УКР-4ЗАК) + 85(4УКР-4ЗАК)

УДК 82.0(477.87)+7(477.87)

3-18

3-18 Закарпатська Франкіана : зб. наук. статей, есе, худож. творів, бібліогр. джерел / Упр. культури Закарпат. облдержадмін., Закарпат. обл. універс. наук. б-ка ім. Ф. Потушняка ; уклад. : М. Б. Бадида, О. Д. Гаврош, І. В. Когутич, Н. М. Панчук ; відп. за вип. О. А. Канюка. – Ужгород : ТОВ «РІК-У», 2016. – 260 с.

ISBN 978-617-7404-08-7

«Закарпатська Франкіана» – збірник наукових статей, есе, художніх творів, бібліографічних джерел, приурочений до 160-річчя від дня народження Івана Франка. У цьому виданні вперше подано під однією обкладинкою і твори Івана Франка, що підтверджують зацікавлення цього письменника, мислителя і громадського діяча історією, культурою та тогочасними реаліями Угорської Русі, тобто нашого краю, і праці науковців, що аналізують вплив творчості та постаті Івана Франка на громадське і культурне життя Закарпаття. Окрім того, у збірнику акумульовано історію закарпатського франкознавства та його джерельну базу, а також представлено художні твори сучасних письменників, присвячені Івану Франку.

Видання адресоване, у першу чергу, працівникам бібліотек та інших культосвітніх закладів, а також новим поколінням дослідників-франкознавців та всім, кого цікавить життя і творчість цієї знакової для України особистості.

Укладачі:

М. Б. Бадида, О. Д. Гаврош, І. В. Когутич, Н. М. Панчук

Автор ідеї проекту – О. Д. Гаврош

*В оформленні обкладинки використано роботу
Геора Мельничука «Мелодія Карпат» (2010)*

ISBN 978-617-7404-08-7

© Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Ф. Потушняка, упорядкування, 2016
© ТОВ «РІК-У», 2016

МИНУЛЕ ЗАКАРПАТТЯ У ПРАЦЯХ ІВАНА ФРАНКА¹

Викінченої картини історичних поглядів Івана Франка на закарпатську тематику (і трохи ширше – всього регіону, що за вченою традицією XIX – початку XX століть називали Угорською Руссю) у вітчизняних і зарубіжних дослідженнях не було аж до початку 1990-х рр.

Причина, принаймні, в тому, що у межах партійно-радянської (або ж за самоназвою – марксистсько-ленінської) історіографії довелося б легалізувати крамольні думки про буржуазно-націоналістичні запозичення. Не вистачало духу таке визнати в Радянській Україні та СРСР загалом.

Із протилежного боку – на післявоєнному Заході ґрунтовних франкознавців було менше, ніж пальців на рупі, тому не знаходилося добровольців зануритись у що дуже локалізовану глибину.

До ґрунтовних джерелознавчих студій над закарпатознавчим циклом наукової спадщини І. Франка ніхто не брався, хоча проблемі «Франко і Закарпаття» присвячено десятки публікацій в Україні та за кордоном.

Історики і літературознавці поставили фокус на головну роль його (як письменника, вченого, політика) у культурних зв'язках усередині українського пазлоподібного трикутника (Закарпаття, Галичина, Наддніпрянина) у фазі національного відродження. Головним чином аналітичні потуги оберталися навколо вивчення літературної спадщини освітньо-культурних діячів Закарпаття (і ширше – Угорської Русі) XVII-XIX століть.

Безумовно, Іван Франко був серед учених-першопрохідників на ниві історії середньовічної та ранньомодерної літератури всієї України. На цій ділянці він був визнаним авторитетом серед славістів Європи, захистив докторську дисертацію «Варлаам і

¹ Офіцинський, Р. Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини / Р. Офіцинський. – Ужгород : Гржда, 2011. – 248 с.

Йоасаф. Старохристиянський духовний роман» 1 липня 1893 р. у провідному славістичному центрі – Віденському університеті. Виконав її під керівництвом вельми іменитого тоді завідувача кафедри, професора Ватрослава Ягича, хорвата за походженням.

У подальшому при конструюванні власних наративів найважливіші дослідники-літературознавці Іван Панькевич, Микола Ясько, Павло Лісовий, Василь Микитась, Олекса Мишанич керувалися висновками і зібраними матеріалами Івана Франка як авторитетного знавця давньої та нової української літератури Карпатського регіону. Вони не заглиблювались у джерелознавчу базу його праць, інколи розглядаючи їх некритично й поза конкретно-часовими реаліями.

Незначне місце Франковим оцінкам минулого Закарпаття відводиться в спеціальній історіографічній монографії Михайла Кравця [1]. Чіткої закарпатської картини історичних візій Івана Франка цей дослідник не запропонував, хоч пробував акцентувати на його внеску в історичну регіоналістику.

Практично наступні покоління вчених теж обходились без обговорення методологічних засад творчої лабораторії І. Франка. Особливо у таких її первинних аспектах, як періодизація, локалізація, атрибутивна обробка емпіричного матеріалу, концептуальні та парадигмальні установки.

ПРОБЛЕМНО-ХРОНОЛОГІЧНИЙ ЗРІЗ

Якщо говорити про фундаментальні речі, то Франкова концепція етногенези українців аналогічна до схеми Михайла Грушевського [2, с. 101-102]. У нашому контексті ця тріада проілюстрована фрагментами закарпатської старовини. Перший період, за І. Франком, охоплює епоху самостійності – скіфи (анти), Київська Русь (до 1340 р.).

У книзі «Причинки до історії України-Русі» (1912) він розглянув слов'янсько-руську колонізацію Тисо-Дунайського басейну, починаючи зі скіфської доби. У статті «Угорська національна зага» (1914) йдеться про міграцію літописних мадярів, а в повісті «Захар Беркут» (1883) – про монгольсько-татарське нашествя 1241 р. в Східну Європу через Карпати.

Джерела написання повісті «Захар Беркут», які виявила літературознавець Л. Кілініченко (Третяк), вказують на здобутки історіографії (ступінь вивченості історії Галицько-Волинської держави), археографії (Галицько-Волинський літопис) та фольклористики (легенди і перекази про «песиголовців») [3].

У своєму художньому творі Іван Франко на прикладі Тухольської долини (нині Сколівський район Львівської області) середини XIII століття мимовільно порушив питання про глибоке історичне коріння економічних, культурних і військово-політичних зв'язків у межах одного етносу, розташованого по обидва боки величезної гірської системи. Тому тухольцям приходить обіцяна військова допомога «верховинських і загірних громад» (зосібна це нині Воловецький район Закарпатської області).

Хронологічні межі другого періоду охопили епоху литовсько-польського панування, російських і австро-угорських придбань (до кінця XVIII століття). В Івана Франка знаходимо висококваліфікований розбір духовних пам'яток краю цього часу у двох масштабних публікаціях – монографії «Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв.» (1900) [4, с. 230-270] та статті «Студії на полі карпаторуського письменства XVII – XVIII вв.» (1901) [5, с. 371-423]. Обидва дослідження побачили світ у «Записках Наукового товариства імені Тараса Шевченка». Монографічна студія з'явилася ще й окремою відбиткою.

Національне відродження переважно шляхом літератури, тобто третій історичний період припадає на XIX століття. До недавніх і поточних національних та літературних колізій за Карпатами І. Франко проявив підвищений інтерес.

Безпосередньо чи принагідно він відгукнувся на них у ряді своїх наукових, науково-популярних і публіцистичних виступів – «Болгарські праці М. Драгоманова» (1891), «Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер» (1893), «Кошут і Кошутська війна» (1894), «Матеріали і уваги до історії австро-руського відродження. 1772-1848» (1895), «І ми в Європі» (1896), «Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині» (1898), «Українська література за 1898 р.» (1899), «Южнорусская литература» (1904), «Нові матеріали до історії українського вертепу» (1908), «Нарис історії ук-

раїнсько-руської літератури до 1890 р.» (1910), «Українці» (1911), «Студії над українськими народними піснями» (1913) тощо.

Зазначені праці І. Франка досі лежать в основі вивчення ви-несених в їхній заголовок питань. Прихильників його чітких і ви-важених оцінок бачимо немало. У них, власне, подано не широку панораму народного життя в Українських Карпатах, а лише скупі шприхи до рисопису її інтелігенції та вихідців із краю.

У доволі обширному колективному маніфесті «І ми в Європі», приміром, ідеться про гофрата (державного радника) у справі північноугорських комітетів у 1849-1867 рр., москвофіла Адольфа Добрянського, художні твори будителів Олександра Духновича, Анатолія Кралицького, Олександра Павловича.

Осібнo відзначено поважну роль учених і педагогів Михайла Балудянського, Івана Орлая, Івана Земанчика, Петра Лодія у ду-ховно-культурному розвитку Росії, а Юрія Гуци-Венеліна – і Бол-гарії. Останньому Іван Франко присвятив особливо теплі слова у статті «Болгарські праці М. Драгоманова», котра розміщена у декількох числах львівського часопису «Народ» за 1891 р. [6, с. 25].

Щоправда, нині внесені суттєві поправки у твердження І. Франка про причину втечі Юрія Гуци-Венеліна (1802-1839) із міста Сату-Маре (нині Румунія), де вчився у ліцеї. Далі під кон-спіративним прізвиськом він був студентом університету у Львові в 1821/1822 навчальному році. Відтак виїхав у Росію.

Найвірогідніше Ю. Гуци-Венелін утік не через невідворотний призов до австрійської армії, а рятуючись від постриження в мо-нахи. Позаяк він учився в Сатумарському ліцеї на кошти Мука-чівської греко-католицької єпархії, то зв'язаний був певною обі-тницею.

Те ж можна сказати і про скасування руського відділення (1787-1804) на філософському і теологічному факультетах Львів-ського університету. За І. Франком, відділення закрили через не-знання руської мови професорами закарпатського (П. Лодій та І. Земанчик) і галицького походження [7, с. 110]. Насправді їх ви-жили жорсткою дискримінацією в заробітній платні з боку поло-нофільської адміністрації університету.

Іван Панькевич окремо звернувся до аспекту «закарпатської фракції» професорського складу Studium Ruthenum – Петро Ло-

дій, Андрій Павлович, Іван Земанчик, Михайло Дудинський [8]. Серед них у Львівському університеті найуспішнішу кар'єру зробили двоє вихідців з Угорської Русі.

Природознавець І. Земанчик (помер після 1822 р.) став деканом філософського факультету в 1796 р., а обов'язки ректора університету виконував у 1803-1804 рр. Філософ і юрист П. Лодій (1764-1829) був деканом філософського факультету в 1797-1802 рр.

Іван Франко принципово не сприймав москвофільства, що в Закарпатті дістало перший поштовх у часи російського царя Петра I. А вкорінилося воно впродовж ХІХ століття: еміграція «мізків» у Росію, оди майбутнього єпископа Г. Тарковича на честь Катерини ІІ, позитивне сприйняття місцевим українським і словацьким населенням розгрому росіянами угорської революції в 1849 р. [9, 10].

Він підкреслив, що «нещасливою хвилиною» москвофільством пройнята не тільки угорська, але й уся словацька інтелігенція. Проте це не перешкодило останній «працювати над своїм національним розвоєм». Закарпатські москвофіли, навпаки, відгородилися від народного життя – єдиного джерела «життєспроможної літератури».

ТВОРЧА ЛАБОРАТОРІЯ

Як літературний критик, Іван Франко володів методикою різних шкіл. Тривке враження на нього справили ідеї француза І. Тена [11]. Услід за ним І. Франко розрізняв у будь-якому творі (а це відчутно у «Карпаторуському письменстві») дію трьох факторів – національності, середовища, конкретно-історичного моменту. В їхньому переплетінні виявлялася головна суть написаного.

Хоча спеціальних мовознавчих праць із закарпатської проблематики в І. Франка нема, однак у «Карпаторуському письменстві ХVІІ-ХVІІІ вв.» чимале місце відведено мовностилістичному аналізу літературних надбань регіону.

Після мандрівок етнологу Володимира Гнатюка в Угорську Русь до бібліотеки Наукового товариства імені Тараса Шевченка у Львові потрапляють рукописи ранньомодерного часу (ХVІІ-ХVІІІ ст.). Ними сповна скористався Іван Франко у двох своїх велими значних виданнях: археографічному збірнику «Апокрифи і

легенди з українських рукописів» (1896-1910) та названій літературознавчій монографії.

Найцінніше те, що у науковий обіг уведено 25 рукописних знахідок, доти невідомих фахівцям. Їх детальний опис, найяскравіші витяги, з точки зору автора «Карпаторуського письменства XVII-XVIII вв.», подано в додатках до монографічного дослідження.

Однак неповна атрибутика джерел, які використовував І. Франко, створює певні труднощі при встановленні їхніх точних соціальних і географічних координат. Відчувається, що дослідника більше цікавить естетична і суспільна значущість, ніж ареал побутування рукописної традиції.

Декілька писемних прикарпатських пам'яток Іван Франко вивчав у бібліотеках Львова – Оссолінських (Самбірська Мінея 1570-1571 рр.), Товариства «Просвіта» (рукопис Павла Кузикевича), Перемишльської греко-католицької капітули (безіменна оповідь «Вечность пекельная» і рукопис Степана Самборини). У монографічній праці також використано чимало матеріалів, розшуканих його приятелями з Галичини і Буковини – людьми різного соціального походження і суспільного становища.

Серед помічників І. Франка знаходимо імена бібліографа І. Левицького, композитора Д. Січинського, священників М. Зубрицького, Козарука і Гаморака (з відповідно Самбірського, Косівського і Снятинського повітів), вчителя М. Єндика (село Голігради «над Дністром»), старшого податкового комісара Гривівського повіту К. Бандрівського, буковинського селянина Гулейчука (село Іспас «над Черемошем»).

9 січня 1897 р. він щиро подякував їм, а також М. Грушевському і В. Гнатюку в передмові до першого тому серії «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури», датованого попереднім 1896-м роком [12].

На противагу угорським джерелам, галицькі та буковинські знахідки чітко атрибутовані, тому їх легко інтерсуб'єктивно перевірити, що є одним з універсальних критеріїв науковості.

Ніколи Іван Франко не цурався «чорнової», неаналітичної роботи. Тому й у «Карпаторуському письменстві» реєстр рукописів удвічі більший від наукової студії. У ній І. Франко першим звернув увагу на окремий тип давньоукраїнської літератури – карпа-

торуської, що відзначався народною писемною спільністю Закарпатської Русі з прилеглою до неї гірською Галичиною у XII-XVIII століттях.

До такого висновку логічно підводить його локальний аналіз окремих творів у їхньому взаємозв'язку на тлі розвитку літературного процесу в хронологічно-висхідній (діахронічній) та площинно-розгалуженій (синхронічній) системі координат.

При цьому в І. Франка прослідковуються елементи різних літературно-критичних і джерелознавчих шкіл: наприклад І. Тена, реальної критики (за Дж. Міллем і М. Добролюбовим).

Від монографії Івана Франка до аналогічних синтетичних видань Олекси Мишанича і Василя Микитаса – кілька десятиліть, які внесли у розв'язання проблеми багато нового фактичного матеріалу [13, 14, 15].

Підсумок зробив О. Мишанич, подавши відомості про понад 30 учительських свангелій, збірників, пісенників, літописів, «Олександрій». Вони побутували у Закарпатті й свого часу були предметом археографічного інтересу Є. Сабова, Г. Стрипського, О. Петрова, І. Франка, В. Гнатюка, Ю. Яворського, І. Панькевича.

Розглянувши питання в історіографічному розрізі, О. Мишанич далі йде услід за оцінками І. Франка. Структура його монографічної праці склалася, очевидно, під впливом досліджень Володимира Бірчака і Михайла Возняка (докладніше про них дивись нижче). О. Мишанич також підготував до друку «Карпаторуське письменство» у 32-му томі зібрання творів І. Франка у 50-ти томах.

Неповну атрибутику джерел закарпатського походження І. Франко щедро компенсував кропітким пошуком аналогій та паралелей з рукописною спадщиною народів Європи. Тут сповна проявилися його навички з практичного застосування історико-порівняльного методу.

Як ерудований дослідник-поліглот, Іван Франко зумів скористатися двома десятками праць українських, польських, німецьких, чеських, сербських, російських авторів – В. Антоновича, М. Драгоманова, А. Петрушевича, В. Охрімовича, Є. Сабова, П. Шафарика, Ї. Полівки, Ж. Паулі, В. Копітара, О. Петрова, Л. Кавеліна, М. Тихонравова, архімандрита Леоніда і т. д.

Цікаво, що частину потрібної російськомовної літератури Іван Франко отримав поштою з Москви від сходознавця Агатангела Кримського. Пізніше сам суттєво допоміг колезі Юліану Яворському (1873-1937), котрий взявся прочитати публічні лекції з історії карпаторуської літератури XVI – XVIII століть у Київському університеті. Працюючи там доцентом, він описав два прикарпатські збірники: духовних і світських пісень, Самбірського замку [16]. Їх подарував Я. Головацький через В. Антоновича в університетську бібліотеку в 1874 р.

Ю. Яворський перебрав естафету в І. Франка на цій науково-дослідницькій ділянці та через три десятиліття запропонував свою монографію [17]. Типологічне зіставлення ужинку двох земляків-карпатознавців уже давно чекає свого скрупульозного дослідника.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНІ ТРАКТУВАННЯ

Для національно свідомого українця Івана Франка карпаторуська література XVII-XVIII століть стала лише фрагментом його багатогранної наукової спадщини, а для українця за походженням, але росіянина за переконаннями Юліана Яворського – пріоритетною справою всього життя.

Відповідно їй неоднакові у них генеральні етнополітичні трактування об'єкту дослідження. Ю. Яворський наполягав, що «всероссийское национальное сознание в былые времена горело на высотах Закарпатской Руси неизменно ярким и неугасающим огнем» [18]. І. Франко ж загалом був провідником українства у комплексному розумінні цього концепта, та ще й в умовах бурхливого духовно-культурного перетворення австрійської Галичини в український П'ємонт.

Досі майже ніхто не відважився визначити специфіку поглядів Івана Франка на тутешні (закарпатоукраїнські) старожитності в етнологічному розрізі.

Оож, що таке Закарпаття XVII-XVIII століть із погляду І. Франка? У географічному вимірі, безперечно, це складова частина Карпатської Русі-України, поділеної навпіл польськими та угорськими феодалами [4, с. 208]. Це обшир Карпатських гір над

Ужем, Лаборцем, верхів'ям Тиси, заселений русинами (українцями), що в силу природно-географічних та історико-етнічних обставин тісно пов'язані зі Східною Словаччиною, Галичиною та Буковиною.

Із восьми угорських рукописів особливу увагу І. Франка привернули ті, що були виявлені в бібліотеці василіанського монастиря в Ужгороді (Унгварський літопис) і на Пряшівщині (рукописи Стефана Тестлевцевого та із села Літманової, комітат Спіш).

Порівнюючи їх з аналогічними галицькими творами XVIII століття (отця Теодора Поповича Тухлянського, Павла Кузикевича), учений доходить висновку, що це переробка тих самих релігійних сюжетів, а «їх мова – проста народна, з мадяризмами і полонізмами, вживана в даній місцевості, з зараскою місцевого діалекту, декуди з невеликою примішкою церковщини, не більшою, як її можна було чути в устах дяків і сільських грамотіїв» [4, с. 220-221].

Одну з пам'яток («Угорське учительне євангеліє») знайшов у селі Данилово (нині Хустський район) початкуючий тоді славіст Гядор Стрипський, а потім передав І. Франкові.

Інша знахідка – «Олександрія» (одна з двох використаних) – потрапила до І. Франка за посередництва В. Гнатюка від о. Ю. Жатковича зі Стройного на Свалявщині. Невдовзі Г. Стрипський зробив два важливі атрибутивні уточнення щодо конкретних фрагментів Франкової монографії [19].

Унгварський літопис знаходився не в монастирі отців василіан, а, можливо, у бібліотеці духовної семінарії або в єпископській книгозбірні. Бодянське учительне євангеліє є не закарпатського (північноугорського) походження, а бачванського (південноугорського). Саме у Бачці було розташоване село Бодян із монастирем (нині Сербія).

Також Г. Стрипський зазначив, що лише в комітаті Мараморош (близько половини сучасного Закарпаття) із XVII-XVIII століть дійшло до нас двадцять рукописів [20].

На думку Івана Франка, у Закарпатті й про Закарпаття написано занадто мало величних історико-літературних пам'яток, що засвідчили б привабливе «вікторіальне» минуле краю. Він відносив угорських русинів до українсько-руського (малоруського) народу з його численними колоніями в Європі, Азії та в обох Аме-

риках – Північній та Південній. Давні українці називалися русичами (южнорусами).

У цьому політонімічному трактуванні бачимо засадничий вплив чільного основоположника вітчизняної історії Миколи Костомарова [порівн. 21]. У «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910) І. Франко в тому ж ключі звернув увагу на тісний зв'язок народу із заселеною територією і на специфіку розселення українців (діаспору) [22].

Науковий інтерес Івана Франка сягав, зокрема, однієї з цих численних колоній – південної Угорської Русі (сербських русинів), котра тоді за адміністративно-політичним поділом належала до південної частини Угорщини у складі Австро-Угорської монархії. Ті поселення у Бачці (Воєводині) заснували закарпатські переселенці в другій половині XVIII століття.

Не випадково у рецензії для журналу «Житє і слово» (1894, кн. 2) на збірку народних пісень різними закарпатськими діалектами «Руський соловей» М. Врабеля І. Франко відзначив, що видання не має великої наукової вартості, проте цінне добіркою зразків пісенної творчості бачванських русинів із сіл Керестур, Коцур тощо [23]. На противагу північноугорським русинам, вони тоді були вивчені слабше.

У рецензії на хрестоматію Є. Сабова (у «Житє і слово» розміщена слід за оцінками збірника М. Врабеля) І. Франко, навпаки, закинув, що видання цікавіше учителям, лінгвістам, фольклористам, історикам літератури, а не школярам, для котрих призначене [24].

Відповідно до курсу угорського уряду (після дуалістичної угоди 1867 р.), ця хрестоматія не подала «ніякісінького поняття про цілість южноруської мови і літератури», заставляючи думати, що «Угорська Русь – то щось осібне від Галичини і України».

У статті «Українська література за 1898 р.», розміщеній у празькому журналі «Slovanský přehlad» (1899, № 8), І. Франко оперував вражаючою статистикою. З усіх близько 30,5 млн українців (3,5 млн в Австро-Угорщині – 0,5 млн. в Закарпатті, 3 млн в Галичині й Буковині, 27 млн у Росії) лише галичани і буковинці могли відносно вільно користуватися рідною мовою у державних установах, судах, школах і пресі [25]. До них прихильно ставився

австрійський уряд, і вони були прямо підпорядковані Відню, без посередництва Будапешта (як закарпатці).

Наприкінці XIX століття виглядало, що межами національної літератури і національно-культурного розвитку охоплено менше десяти відсотків українського народу.

У книзі «Причинки до історії України-Русі» (1912) останній розділ називається «Руське плем'я в Заліссі (Трансільванії)». У ньому Іван Франко розглянув західні етнографічні кордони українсько-руської колонізації – регіон Трансільванії (Семиграддя або Залісся) та Паннонії, здавна заселених «значною паростю староруської людності» [26]. Він зауважив, що літописне плем'я цікулів, на відміну від секлерів, яких за традицією відносять до угорців, у давні часи могло означати «людей руського племені».

Для І. Франка «присутність руського елемента в Семигороді», котрий зберігав свою етнічну самобутність до початку XIX століття, мала принципове значення.

В етнодемографічному плані, за Іваном Франком, територія Угорської Русі, у тому числі й Закарпаття, була в XVII-XVIII століттях найчистіше заселена русинами, з незначним відсотком чужинців, «найменше винародовлювана і найконсервативніша в захованні свого типу, своєї мови, звичаїв і способу життя», бо «хвилі історичних катастроф, що потрясали інші частини нашої вітчизни, сюди доходили в дуже ослабленій формі» [4, с. 209].

На мобільність населення, соціально-економічні відносини наклали відбиток гори і лісиста місцевість, бідна на хліб. Це робило неможливим заведення панщини, але давало простір для кочового, пастирського або розбійницького прожиття. Часті неврожаї змушували горян шукати заробітків у долинах, звідки їхня цікавість до авантюричних подорожей.

У XIX столітті міжетнічний баланс регіону порушила інтенсивна єврейська імміграція, котра спрямовувалася в сільську місцевість. Економічні важелі швидко перейшли в руки прибульців, підприємницька діяльність яких нерідко призводила до зубожіння і розорення закарпатоукраїнських селян. У селах проживало від 20 до 70 відсотків закарпатських євреїв, а у Галичині – лише від 2 до 10 %.

На тлі аграрного перенаселення і катастрофічного економічного відставання від індустріальних районів Австро-Угорської

імперії це відіграло негативну роль на рівні ментальних стереотипів. На цьому зосереджено увагу в маніфесті «І ми в Європі» (1896) [27]. Унаслідок збігу багатьох обставин з усіх українців саме «угорські русини найперші почали емігрувати за море, особливо в Сполучені Держави Північної Америки». Тоді ж у США почала формуватись і впливова єврейська громада.

Загальноосвітній рівень Закарпаття XVII-XVIII століть Іван Франко визначив мінімальним, навіть серед духовенства. «Се мало той добрий бік, що релігійна пропаганда протестантів, уніатів чи католиків, не гарячили тут нікого, – зауважив учений. – На прості обставини життя вистачала проста етика, а для догматичних тонкостей не було розуміння» [4, с. 210]. Проте з тої пори збереглися писемні пам'ятки, на підставі аналізу котрих він висловив думку про розвинутий літературний процес у регіоні.

І. Франко виявив до певної міри «окрему фізіономію» художніх творів, які побутували у Закарпатті. Тому вважав, що регіон повинен зайняти місце в загальній конструкції української літератури як один з її «добре обрисованих типів». Його характерною рисою стала популярність (наближеність до народної, а не книжної мови), позначена впливами протестантизму. Із цим повністю погодився український славіст Іван Панькевич [28], а за ним й угорський колега Ласло Деже [29].

Але основоположник франкознавства Михайло Возняк, розглядаючи літературну спільність Наддніссянщини (Підкарпатської України) з іншими українськими землями, уміло підкопав наріжний камінь Франкової концепції. Він уважав, що немає причин говорити так, бо народна мова – прикмета не тільки карпаторуського письменства. Вона дісталася до Святого Письма на всіх західноукраїнських землях, а яскраво виявила себе на східноукраїнському терені [30]. Звідти дісталася за Карпати одна з «Олександрій» (середньовічний бестселер), адаптована до такого рівня, що в ній відбився уклад козацького життя.

Звичайно, міркував М. Возняк, на місцевій літературі позначилося сусідство з угорцями, словаками, поляками, як деінде – з поляками, білорусами чи росіянами. Краще говорити про резервуар рукописного матеріалу для локальних цілей «книжного почитання», ніж про окрему карпатоукраїнську літературу.

ІНТЕРСУБ'ЄКТИВНА ПЕРЕВІРКА НАУКОВОСТІ

Як учений, Іван Франко часто зупиняв свій погляд на епізодах, пов'язаних з історією ментальності, що доти залишалися поза увагою джерелознавців.

Важливий прояв давньоукраїнського менталітету XVII-XVIII століть, за І. Франком, полягав у тому, що громадські інтереси в житті русинів Карпат займали надто мале місце. Вузькість їх політичного кругозору найліпше видно з двох літописів: Добромільського (1648-1700) і Гуклівського (1660-1830). В останній редакції вони складені у Прикарпатті та Закарпатті відповідно священиками Стефаном Коростенським і Михайлом Гріґаші (помер 1823 р. на 65-му році життя).

Відчувався також значний розрив між устремліннями селян і місцевої інтелігенції, котра пішла в «обійми німців, поляків, мадяр, а простий народ лишила в темряві» [4, с. 228].

Та чи не найбільший резонанс у науковому світі викликав афоризм Івана Франка щодо «Пісні про образ Клокочівський» (з Богогласника 1734 р., село Камінка у комітаті Спіші). Цей твір приурочено факту спалення угорськими повстанцями-куруцями церкви в селі Клокочеві (біля міста Собранці) комітату Унг і перенесення звідти у 1686 р. образу Святої Богородиці до Мукачева, релігійного центру регіону. Пізніше образ прикрасив домашню єпископську каплицю в Пряшеві.

Водночас ця пісня славила перемогу польсько-німецьких військ над турками та угорцями під Віднем 12 вересня 1683 р. І. Франко змалював етнопсихологічний портрет безіменного поета – певно священика, сучасника невідомого ще тоді науковцем православного полеміста Михайла Андрелли.

Автор ліричного твору – «як слід було ждати, противник мадярської самостійності, чи мадяро-турецької держави, а прихильник німців» [4, с. 215]. Ця думка вченого цілком узгоджується з текстом самої пісні, що подана повністю. Із Франковим коментарем погодилися Володимир Бірчак [31], Франтішек Тіхий [32], Михайло Возняк [30, с. 119], а також уже цитовані Олекса Мишанич, Василь Микитась.

Тільки русофіл Євген Недзельський, котрий узагалі заперечував належність закарпатської літератури до української,

стримано додав і від себе: «Писана эта песнь не столько явным сторонником лабанцев (*австрийців*. – Р. О.), сколько христианином и верноподданным, которому братоубийственная война вообще представляется злом» [33].

Свою чергою Іван Панькевич видрукував «Піснь о Будині», а Гіядор Стрипський нагадав хибні текстологічні поправки 1886 р. першовідкривача і першопублікатора «Пісні про образ Клокочівський» Антона Петрушевича. Їх виявив Іван Франко і реанімував первісний варіант [34]. Проте сам І. Франко теж уніс літературно-редакторські правки, щоправда, несуттєві – задля дотримання «духу народної поезії».

У статті «Студії на полі карпаторуського письменства XVII-XVIII вв.» (1901) Іван Франко відвів чільне місце сюжету «Про Тибет або новознайдений світ в Азії» (рукопис із села Літманової, що на Пряшівщині).

Тут учений продовжив кристалізувати образ типового ту-тешнього русина. Адже переписувач колоритно передав суспільний лад гірської місцевості.

У далеких краях горян найбільше цікавили врожаї зернових, винограду, садовини, наявність води і пасовищ, вітрів, дощів і повеней, довгих зим і запасів кормів для худоби – «тих споконвічних ворогів убогих гірських хліборобів і пастухів» [5, с. 414, 417-418]. Розкіш казкових палаців, розсипи срібла, золота, коштовного каміння для них не слугували ознаками багатства, а радше були малопривабливим фоном в описах чужини.

Не тільки особливості побуту, господарської діяльності, політичних поглядів закарпатських українців приваблювали Івана Франка. Він намагався творити цілісний образ їх менталітету в кон'юнктурних циклах, у розвитку.

Якщо початок і середина XVII століття були в Карпатах «геройчним часом», коли люди переживали різноманітні пригоди й охоче слухали мандрівні сюжети про завойовницькі походи Олександра Македонського, то під кінець віку зустрічаються спроби записувати свої, народні пісні.

Далі, у XVIII столітті, відзначив І. Франко, спостерігається потяг до висвітлення природничих, морально-етичних та історіографічних питань. Смаки міняються і в бік есхатології, опо-

відань про загробне життя, кінець світу, а ворожба стає «інтелектуальною потребою» [4, с. 218, 221, 226]. Особливо виділив І. Франко есхатологічні мотиви в оповідях про бражника (Калуський збірник), Соломона і чортів у бочці (Іспаський збірник).

У цьому ж плані розмірковував і плодови́тий вчений, галицький русофіл Юліан Яворський, хоч і не позначив авторського пріоритету Івана Франка [35]. Йшлося про серйозне відставання Закарпаття від наукового прогресу низки європейських народів, консервацію традиційного візантизму і середньовічної схоластики.

Незважаючи на особисте знайомство та тривале листування, Ю. Яворський досить упереджено ставився до наукових коментарів І. Франка. Раз від разу на адресу колеги летіли критичні стріли, навіть у дріб'язкових нюансах.

Так, Ю. Яворський докоряв І. Франку за те, що він сприйняв на віру версію Ж. Паулі про поширення «Життя Святого Володимира» і на західноукраїнських теренах [16, с. 15, 19]. Але подібна принциповість Ю. Яворського стосувалося не тільки автора «Карпаторуського письменства».

Треба сказати й те, що Іван Франко у своїй монографії виступив першопрохідцем у новій допоміжній галузі історико-літературного джерелознавства – маргіналістиці. Услід за ним поглибив новаторство у прочитанні крайніх записів у давніх книгах і рукописах І. Панькевич [36]. Заслуги обох славістів для Ю. Яворського тут були беззаперченими [37]. І не тільки для нього.

Скориставшись здобутками Івана Франка, Івана Панькевича, Юліана Яворського, історик Микола Лелекач (Ужгородський університет) розглянув поширення в ранньомодерному Закарпатті книжкової продукції українського і російського походження [38]. Доповнив архівними відомостями про книготоргівлю, її австрійську цензуру і митні конфіскації.

Як глибокий знавець давньої літератури Юліан Яворський стояв на сторожі будь-чиєї несумлінності, незалежно від особистих симпатій чи антипатій. Наприклад, 1919 р. професор Будапештського університету Олександр Бонкало під псевдонімом випустив хрестоматію для тимчасового користування учнів [39]. У ній розмістив і чотири передруки з «Карпаторуського письменства» І. Франка.

Ю. Яворський прискіпливо звів подані тексти з першодруком [40]. Він іронічно зазримітив незадовільну стилістику, невмотивовані пропуски і недбалість у коректурі.

У 1922-1938 рр. під редакцією Августина Волошина та докторів філософії Василя Гаджеги, Івана Панькевича і Володимира Бірчака вийшло 14 річників «Наукового збірника Товариства «Просвіта» в Ужгороді». Він був покликаний до життя неухильно зростаючим інтересом до минулого Підкарпатської Русі – окремої адміністративної частини Чехословацької Республіки.

Як зазначила редакція, зацікавлення спровокував гурт учених: українських (найперше називався І. Франко, потім І. Верхратський, В. Гнатюк та інші), російських (О. Петров) і вихідців із краю (А. Годинка, Г. Стрипський).

У наукових збірниках «Просвіти» (виходили обсягом від 142-х до 317-ти сторінок) друкували елітну автуру: від трьох до дев'яти у річнику. Згідно з «Алфавітним списком застарілих видань» (Київ, 1948), їх заховали у спецфонд наукової бібліотеки Ужгородського державного університету, звідки на початку 1990-х рр. вони знову потрапили до рук ширшого кола вчених.

Про літературу закарпатських українців XVII-XVIII століть у науковому органі ужгородської «Просвіти» розміщено найбільше статей – 15. Із них сім належали І. Панькевичу, чотири – Ю. Яворському (річники 5, 6, 7-8, 10, окремо подано некролог про нього у річнику 13-14), по одній В. Гнатюку (р. 1, про збірник Петра Колочавського першої половини XVIII століття, виявлений 1908 р. Г. Стрипським у селі Колочава), М. Возняку (р. 1, легенда про запис дупі чортові заради дівчини із збірника о. С. Теслевцевого), Ф. Тіхому (р. 2, продовжив Франкову реконструкцію «Пісні про Клокочівський образ»), В. Саханьову (р. 9, аналіз епіграфічного матеріалу).

У музеї «Просвіти» в Ужгороді по чергово з'явилися вагомні історичні джерела: у 1922 р. Тишівська «Олександрія» із початку XVIII століття (зберігалася у селянина І. Улинця із села Тишів, нині Воловецького району), у 1923 р. Ладомирівське учительне євангеліє (знайшов отець І. Кондратович у с. Ладомирів Земштинської жупи і передав Г. Стрипським), у 1925 р. Пістрялівська «Олександрія» 1774 р. (переписувач – учитель Ілля Боркович, який вчив дітей

у с. Пістрялово, останній власник – вчитель міської школи в Ужгороді Михайло Дворян), «О пути Ерусалимской» архімандрита Корсунського монастиря Даниїла кінця XVIII століття (знайшов о. Гліб Кінах у бібліотеці василіанського монастиря в Мукачеві), у 1927 р. «Славеноруська граматика» Арсенія Коцака з другої половини XVIII століття (теж знахідка Г. Кінаха).

У 1923-1936 рр. Іван Панькевич редагував квартальник «Підкарпатська Русь» (13 річників). Улюблена тема (література Закарпаття XVII-XVIII століть) знайшла висвітлення у цій «часописі, присвяченій для пізнання рідного краю».

Безумовно, статті подавалися у стислій формі, враховуючи популярний характер видання. Іриней Контратович розповів про змагання за руську друкарню і церковні стародруки (річник 1, ч. 4, 1 липня 1924 р.), Іван Панькевич – про те, що читали в школах «діти наших пращів» (р. 2, ч. 7, 15 листопада 1925 р.), а також про записи студентських віршів 1751 р. (р. 5, 1928 р.), нові біографічні дані про полеміста М. Андреллу (р. 8, 1931 р.), давні світські пісні зі збірника Й. Сабова (р. 11, 1934 р.).

Тоді ж стараннями російського славіста Олексія Петрова твори Михайла Андрелли побачили світ у Празі 1932 р. за допомогою Королівського Чеського товариства наук. Йдеться про «Оборону вірному чоловіку» і «Логос», рукопис якого зберігався у бібліотеці Наукового товариства ім. Т. Шевченка [41]. Передмову написав Юліан Яворський.

* * *

Можна позаздрити глибині Франкового задуму простежити умонастрої людей в Українських Карпатах XVII-XVIII століть, у тому числі у Закарпатті. Для нього безперечною була природно-географічна єдність, спільна національна ідентичність місцевого населення з русинами (українцями) Галичини, Східної Словаччини, Буковини та інших нинішніх українських етнічних територій.

Іван Франко виявив, з одного боку, етнопсихологічне протистояння корінного населення регіону угорським впливам, а з другого – його лояльну політичну орієнтацію щодо монархії Габсбургів.

У той же час він відзначив низький освітній рівень найширших народних верств, прірву між ними та інтелігенцією. Пе-

ресічних людей тої пори здебільшого захоплювали буденні господарські заняття, аніж суспільні справи. Загалом XVII століття для Угорської Русі, зокрема нинішнього Закарпаття, було «героїчним часом», а протягом XVIII домінували есхатологічні мотиви.

Дослідницькі інтерпретації І. Франка у цьому ракурсі підхопили славісти з різних країн Східної Європи: І. Панькевич, Ф. Тихий, В. Бірчак, Г. Стрипський, О. Мипанич, Л. Деже, В. Микитась. Із певними застереженнями ідеї І. Франка потрапили на сторінки праць М. Возняка, Ю. Яворського, Є. Недзельського.

Образно кажучи, історичне Закарпаття, відбите у працях І. Франка, відлунувало упродовж усього XX століття у численних публікаціях його послідовників.

Джерела:

1. Кравець, М. Іван Франко – історик України / М. Кравець. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – С. 123-124, 145, 166.
2. Франко, І. Южнорусская литература / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 41 / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1984. – С. 101-102.
3. Кілініченко, Л. Історична повість Івана Франка «Захар Беркут» : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л. Кілініченко ; Київ. держ. пед. ін-т ім. М. Горького. – К., 1968. – С. 13.
4. Франко, І. Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв. / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 32 / І. Франко. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 230-370.
5. Франко, І. Студії на полі карпаторуського письменства XVII-XVIII вв. / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 32 / І. Франко. – К., 1981. – С. 371-423.
6. Франко, І. Болгарські праці М. Драгоманова / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 46. Кн. 2 / І. Франко. – К., 1985. – С. 25.
7. Франко, І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 47 / І. Франко. – К., 1947. – С. 110.
8. Панькевич, І. Підкарпатські русини на культурній місії у русинів галицьких при кінці XVII і початком XIX ст. / І. Панькевич // Підкарпатська Русь [Ужгород]. – 1927. – Ч. 10. – С. 228-231.
9. Франко, І. Українці / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 41 / І. Франко. – К., 1984. – С. 193.
10. Франко, І. Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Там само. – Т. 29. Кн. 2. – С. 67.
11. Дорошенко, І. Іван Франко – літературний критик / І. Дорошенко. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1966. – С. 81-89.
12. Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. 1 : Апокрифи старозавітні / зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. – Л. : Наук. тов.-во ім. Т. Шевченка, 1896. – С. LXVI.

13. Мишанич, О. Література Закарпаття XVII-XVIII століть / О. Мишанич. – К. : Наук. думка, 1964. – С. 43-45, 96-101.
14. Микитась, В. Давня література Закарпаття / В. Микитась. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 255 с.
15. Микитась, В. Іван Франко як дослідник давньої української літератури / В. Микитась. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 141-148, 255-257.
16. Яворский, Ю. Два замечательных карпаторусских сборника XVIII-го в., принадлежащих Университету Св. Владимира (Описание рукописей и тексты) / Ю. Яворский. – К. : Тип. Имп. ун-та Св. Владимира, 1909. – 95 с.
17. Яворский, Ю. Новые рукописные находки в области старинной карпаторусской письменности XVI-XVIII в. / Ю. Яворский. – Прага, 1931. – 133 с.
18. Яворский, Ю. Национальное самосознание карпаторуссов на рубеже XVII-XIX веков / Ю. Яворский. – Ужгород : Школьная помощь, 1929. – 4 с. (Окр. відтиск із ж-лу «Карпатский свет» за 1929 р., № 5, с. 592-595).
19. Біленький, Я. [Стрипський Г.]. Старша руська письменність на Угорщині / Я. Біленький // Наука [Ужгород]. – 1907. – Номер 13. – 15 (28) марта. – С. 2.
20. Біленький, Я. [Стрипський Г.]. Угороруські літописні записки / Я. Біленький // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка [Львів]. – 1911. – Т. 104. – С. 73-82.
21. Костомаров, Н. Мысли об федеративном начале Древней Руси / Н. Костомаров // Костомаров, Н. Исторические монографии и исследования. – Санкт-Петербург, 1872. – Т. 1. – С. 1-51.
22. Франко, І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 41. – С. 195-196.
23. Франко, І. Рец. : [Русській соловей: Народная лира, Или собрание народных песней на разных угрорусских наречиях. Собрал и издал Михаил Андреевич Врбель. – Унгар : Книгопечатня «Келет», 1890. – 176 с.] / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 29. – С. 190.
24. Франко, І. Рец. : [Христоматія церковно-славянських и угро-руських літературних пам'яток с прибавленієм угро-руських народних сказок на подлинних наречіях. Составил Евменій Сабов. – Унгар : Книгопечатня «Келет», 1893. – 236 + VIII с.] / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 29. – С. 200-201.
25. Франко, І. Українська література за 1898 р. / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 32. – С. 8.
26. Франко, І. Причинки до історії України-Русі. Часть перша / І. Франко // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 47. – С. 440, 541, 545.
27. Франко, І. І ми в Європі / І. Франко, В. Гнатюк // Франко, І. Зібрання творів : у 50-ти т. Т. 46. Кн. 2. – С. 348.
28. Панькевич, І. Тишівська «Александрія» із початку XVIII в. / І. Панькевич // Науковий збірник Товариства «Просвіта». – Ужгород, 1922. – Річник 1. – С. 7-108.
29. Деже, Л. Закарпатська література XVI-XVII віків та шляхи її дальшого розвитку / Л. Деже // Жовтень і українська культура. – Пряшів, 1968. – С. 74-83.

30. Возняк, М. Історія української літератури. Т. III : Віки XVI-XVIII. – 2 ч. / М. Возняк. – Львів : Просвіта, 1924. – С. 123-124.
31. Бірчак, В. Літературні стремління Підкарпатської Русі / В. Бірчак. – Ужгород : Школьная помощь, 1937. – С. 46-51.
32. Тихий, Ф. З країни чесько-руських літературних взаємин / Ф. Тихий // Науковий збірник Товариства «Просвіта». – Ужгород, 1923. – Річник 2. – С. 108-121.
33. Недзельский, Е. Очерк карпаторусской литературы / Е. Недзельский. – Ужгород : Школьная помощь, 1932. – С. 76-77.
34. Стрипський, Г. Турки під Віднем. Пісня із р. 1686 / Г. Стрипський // Літературна неділя [Ужгород]. – 1941. – Ч. 14. – 23 новембра. – С. 122-124.
35. Яворский, Ю. Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительной обработке конца XVII-го века / Ю. Яворский // Науковий збірник Товариства «Просвіта». – Ужгород, 1927. – Річник 5. – С. 125-204.
36. Панькевич І. Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах / І. Панькевич // Науковий збірник Товариства «Просвіта». – Ужгород, 1929. – Річник 6. – С. 129-196 ; 1937. – Річник 12. – С. 1-36.
37. Яворский, Ю. Исторические, личные, вкладные и другие записи в карпаторусских рукописных и печатных книгах XVI-XIX веков / Ю. Яворский // Науковий збірник Товариства «Просвіта». – Ужгород, 1930-1931. – Річник 7-8. – С. 189-216.
38. Лелекач, М. Культурні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією в XVII-XVIII ст. / М. Лелекач // Наукові записки Ужгородського державного університету. – 1954. – Т. 9. – С. 141-164.
39. Виїмки из угорсько-руського письменства XVII-XVIII вв. / уложив О. Рахівський [Бонкало]. – Будапешт, 15.IV.1919. – 24 с.
40. Яворский, Ю. Литературные отголоски «русько-краинского» периода в Закарпатской Руси 1919 года / Ю. Яворский // Карпаторусский сборник [Подкарпатская Русь в честь президента Т. Г. Масарика. 1850 – 1930]. – Ужгород : Школьная помощь, 1930. – С. 79-87.
41. Духовнополемические сочинения иерея Михайла Оросвиговского Андреллы против католичества и унии / тексты А. Петрова ; с предисловием Ю. Яворского. – Прага, 1932. – VIII + 300 с.